

WAAROM PALING?

DE LEIDSE 3 OKTOBERFEESTEN
DOOR DE BRIL VAN EEN
ANTROPOLOOG

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga

Dr. R.P. Fagel

Drs. A. Netiv

Prof. dr. J. Pollmann

Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De levende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdicthting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwte. Kinderboeken over het Beleg en Ontzet van Leiden.*

WAAROM PALING?

DE LEIDSE 3 OKTOBERFEESTEN
DOOR DE BRIL VAN EEN
ANTROPOLOOG

Els M. Jacobs

Illustraties omslag: compilatie van foto's uit de Dadvid S. Moyer Collectie, gemonteerd in stroken fotonegatieven.

Vormgeving: Primavera Pers (omslag: Alice Jooren)

Druk: Nautilus, Leiden

Universiteit Leiden

© Els M. Jacobs, Oegstgeest, 2014

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-176-9

Ter herinnering aan David S. Moyer (1945-2002),
een Canadese wetenschapper met een groot hart voor Leiden.

Foto Henk Bouwman 1990

Marktkraam vol gerookte paling op de Blauwpoortsbrug op 3 oktober 1984. Net als Hutspot, Haring en Wittebrood hoort paling bij de viering van Leidens Ontzet. De oorsprong van deze traditie is vooralsnog onbekend.

Waarom paling?

De Leidse 3 Oktoberfeesten door de bril van een antropoloog

In 2006 ontving de Canadese antropoloog David S. Moyer (1945-2002) postuum de Prijs van Stad en Universiteit voor zijn onderzoek naar de 3 Oktoberfeesten in Leiden. De studie strekte zich uit over een periode van ruim vijftien jaar. Helaas overleed Moyer voor hij zijn werk kon voltooien. Wel heeft hij over de viering van Leidens Ontzet enkele publicaties nagelaten; en meer dan 2000 foto's. Bovendien kreeg Moyer tijdens zijn jarenlange onderzoek assistentie van de Leidse historica Els Jacobs. In deze bijdrage aan de reeks 3 Oktoberlezingen probeert zij op basis van journalistiek onderzoek in 2014 Moyers wetenschappelijk werk te reconstrueren, dat hij in de periode 1984-2000 rond de viering van 3 Oktober in Leiden verrichtte. Zijn nalatenschap en bevindingen zijn interessant genoeg om alsnog te delen met iedereen die belangstelling heeft voor de geschiedenis van Leidens Ontzet.¹

David Spencer Moyer werd geboren in Montréal, in de Canadese provincie Québec, uit Canadees-Amerikaanse ouders. Hij genoot zijn academische opleiding in de Verenigde Staten. Zijn *bachelor's degree* behaalde hij aan een regionaal college in Pennsylvania, waar ook zijn vader gestudeerd had. Hij beschouwde het als een groot voorrecht om daarna een masterstudie antropologie te kunnen voltooien aan Harvard University in Boston. Hier ontstond zijn belangstelling voor Indonesië en voor het structuralisme.² Structureel antropologen stellen het analyseren van de sociale structuur van een gemeenschap centraal in hun onderzoek. Aan de Leidse universiteit zou Moyer beide elementen in een proefschriftonderzoek kunnen combineren.

Dankzij een beurs van de Canadian Research Council, vergelijkbaar met de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), kon Moyer in 1971 samen met zijn vrouw Gretchen naar Nederland komen. In Leiden deed hij onderzoek naar sociale wetten op het eiland Sumatra in de Indonesische archipel. Hij baseerde zijn onderzoek op de omvangrijke en unieke collecties Maleise wetsteksten en ander bronnenmateriaal uit voormalig Nederlands-Indië die in het bezit zijn van de Leidse universiteit. Na vier jaar promoveerde Moyer cum laude bij prof.dr. P.E. de Josselin de Jong, in die periode de grote pleitbezorger van de structurele antropologie in Leiden.³ Moyer bleef nog korte tijd aan de Leidse universiteit doceren. Zijn zonen Ian en Colin werden ook in Leiden geboren. In 1977 keerde hij met zijn gezin terug naar Canada,

Mensenmenigte in de Breestraat vlak na de Optocht op 3 oktober 1992; het drukste moment van de dag.

waar hij hoogleraar antropologie werd aan de University of Victoria aan de Canadese westkust. Hij verliet de universiteit om gezondheidsredenen in 1999. Drie jaar later overleed hij aan een hartstilstand, slechts 57 jaar oud.

David Moyer was een bijzonder mens. Hij las, begreep en sprak uitstekend Nederlands; en ook Leids – dat hij naar eigen zeggen leerde tijdens een langdurig verblijf in wat Leienaars ‘takkedemisch’ noemden, het Academisch Ziekenhuis, tegenwoordig Leiden University Medical Centre (LUMC). Moyer mocht graag debatteren, koos originele invalshoeken en maakte heldere analyses. Zo herinneren zijn voormalige Leidse collega’s zich hem. In zijn onderzoek én dagelijkse leven combineerde hij een brede, zuiver wetenschappelijke benadering met belangstelling voor de technische en praktische gang van zaken. Hij verbouwde groente in zijn achtertuin. Hij viste op wilde zalm in de kustwateren van de Stille Oceaan. Voor het schoonmaken, inmaken

en bereiden van de opbrengst ontwikkelde hij eigen, welhaast professionele technieken en recepten.

Moyer was ook een bijzonder mens, omdat hij doodgewoon colleges bleef geven en antropologisch onderzoek bleef doen, nadat hij begin jaren 1970 slechthorend was geworden. Moyer was er de man niet naar om op te geven. Die eigenschap en zijn streven naar perfectie maakten het soms ook moeilijk om met hem samen te werken. Misschien kon hij door zijn beperkte gehoor als antropoloog wel veel beter observeren. Het is een droeve speling van het lot dat Moyer zijn opmerkelijke onderzoek niet heeft kunnen voltooien. In deze 3 Oktoberlezing probeer ik te reconstrueren wat hij gezien en bedacht kan hebben.

Voedsel als symbool

Moyer maakte kennis met de Leidse 3 Oktoberfeesten kort nadat hij begin jaren 1970 in Leiden arriveerde om aan zijn proefschriftonderzoek te beginnen. Hij vertelde hoe hij zich ergerde aan de mensenmenigte op straat. Er was geen doorkomen aan. De hartstocht waarmee Leidenaren het Ontzet vierden, een historische gebeurtenis van vier eeuwen geleden, wekte echter al gauw zijn professionele belangstelling. Het enorme contrast tussen het wilde feestgedruis op 3 oktober en het kalme leven op alle andere dagen van het jaar schreeuwde om een verklaring. Als structureel antropoloog zag Moyer organisatie en structuur in de feestelijkheden. Hij wilde meer weten van de geschiedenis en ontwikkeling van de viering. Zo stelde hij de vraag: 'waarom eten Leidenaren zoveel paling rond 3 Oktober?' Tijdens zijn verblijf in Leiden was Moyer met vrouw en kinderen een enthousiast deelnemer aan de 3 Oktoberfeesten. Kermis en Optocht waren favoriet, zoals dat is met kleine kinderen.

Na zes jaar keerde Moyer terug naar Canada. Hij ging werken aan de University of Victoria, indertijd een kleine, nog geen vijftien jaar oude universiteit in een gemoeidelijke provinciehoofdstad. Victoria zal qua aantal inwoners ongeveer half zo groot geweest zijn als Leiden. De stad ligt op de zuidpunt van Vancouver Island en heeft een mild klimaat. Het is een aangename plek om te werken en te wonen. Moyer is er de rest van zijn leven gebleven – al heeft hij misschien wel een overstap naar een andere universiteit geambieerd. Het academische debat zoals Moyer dat aan de universiteiten van Harvard en Leiden gekend had, waarvan hij genoot en waarin hij zijn geest kon scherpen, ontbrak in Victoria.

3 Oktoberkermis in 1996.

Op zoek naar onderwijsmateriaal voor zijn studenten, realiseerde Moyer zich dat de viering van Leidens Ontzet een bij uitstek geschikt thema was voor zijn colleges 'Voedsel als symbool'. Hutspot, Haring en Wittebrood zijn immers belangrijke elementen en hebben voor de Leidenaren een bijzondere betekenis. Moyer gebruikte 3 Oktober als een soort praktijkoefening voor zijn studenten om te leren hoe een antropoloog informatie verzamelt over tradities in een samenleving. Moyer zelf trad op als lokale informant. Hij vervulde de rol van een enthousiaste deelnemer aan de 3 Oktoberfeesten in Leiden. Zijn studenten moesten door vragen te stellen een helder beeld krijgen van de gang van zaken tijdens het feest. Zij dienden hun reeds verworven theoretische ken-

nis te gebruiken om de viering van Leidens Ontzet te analyseren en te duiden.⁴ De praktijkoefening kreeg een extra dimensie als niet Moyer zelf maar een andere 'Leidenaar' als informant kon optreden. Moyers promotor De Josselin de Jong heeft tijdens een bezoek aan Victoria de studenten eens te woord gestaan. En zo ben ook ikzelf bij Moyers 3 Oktoberproject betrokken geraakt.

Tijdens een conferentie in Vancouver over Nederlands-Canadese relaties hoorde ik tot mijn verbazing en bewondering Moyer in een lezing een nauwkeurige beschrijving geven van de viering van Leidens Ontzet.⁵ Ik ben geboren en getogen in Leiden; en studeerde begin jaren 1980 geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Dankzij een Government of Canada Award kon ik mijn Leidse opleiding verdiepen en verbreden met een masterstudie aan de University of British Columbia in Vancouver, eveneens aan de Canadese westkust. De vragen die ik Moyer stelde over zijn interpretatie van de 3 Oktoberfeesten resulteerden in een uitnodiging om als informant op te treden in zijn colleges in oktober 1983.

Een commissaris van de 3 October Vereeniging deelt plaatbrood uit tijdens de Uitreiking van Haring en Wittebrood in de Waag op de vroege ochtend van 3 oktober 1993.

De studenten wilden van mij onder meer weten welke elementen van de viering volgens mij de belangrijkste zijn, of sterker nog: wanneer is 3 Oktober niet langer 3 Oktober – welke elementen mogen niet ontbreken? Het lijstje van onmisbare elementen zal niet voor elke Leidenaar helemaal hetzelfde zijn. Maar tot de categorie ‘onmisbaar’ behoort voor mij in elk geval de Uitreiking van Haring en Wittebrood. De volgende vraag was: beschrijf die Uitreiking eens. Wat gebeurt er precies? Ik moest het antwoord schuldig blijven. 24 Jaar in Leiden gewoond en nooit deelgenomen aan de Uitreiking van Haring en Wittebrood. Hoe moesten de studenten dat rijmen? Ik verklaarde met stelligheid dat zonder Haring en Wittebrood 3 Oktober geen 3 Oktober is. Tegelijk had ik aan dit absoluut essentiële element nooit deelgenomen. Waarom niet? Omdat ik, zoals ik uitlegde, geen visliefhebber was? Is dat voldoende reden om niet deel te nemen aan de Uitreiking of is die Uitreiking toch niet zo onmisbaar als ik, de informant, beweerde?

De colleges over de viering van Leidens Ontzet maakten dat Moyer zich steeds meer in het onderwerp moest verdiepen, om antwoord te kunnen geven op vragen die zijn studenten opwierpen. Het is een verschijnsel dat veel (universitaire) docenten zullen herkennen. Moyer stuitte op aspecten die hij niet afdoende kon verklaren zonder onderzoek te doen. Ook de vraag ‘waarom paling?’ stond nog open. De gebeurtenissen op en rond 3 Oktober in Leiden intrigeerden hem meer en meer. Tenslotte heeft Moyer de viering van Leidens Ontzet in 1984 tot een van zijn wetenschappelijke onderzoeksprojecten gemaakt.

De Social Sciences and Humanities Research Council, voorheen Canadian Research Council, was bereid zijn onderzoek (mede) te financieren. Vanzelf ging dat niet, want een invloedrijke collega-onderzoeker – overigens een historicus en geen antropoloog – die het projectvoorstel moest beoordelen, meende dat Moyer slechts geld zocht voor een *sentimental journey*, om jaarlijks te kunnen gaan feestvieren in Leiden. Het *Leidsch Dagblad* en universiteitsblad *Mare* leverden vergelijkbaar commentaar toen zij over Moyers onderzoek berichtten.⁶ Maar Moyer was geen fuifnummer. Toch heeft bij zijn keuze van 3 Oktober als onderzoeksproject sentiment zeker een rol gespeeld. In Leiden kon hij zich laven aan het academische debat met zijn promotor en voormalige collega's die hij telkens weer opzocht.

Echt inhoudelijk deskundigen wisten Moyers onderzoeksvoorstel wel degelijk op waarde te schatten. De viering van Leidens Ontzet was een *case study* binnen een groter onderzoek naar *Dutch secular symbolism in Canada and the Netherlands*. De Canadese samenleving heeft een sterk multicultureel karakter. Ruim veertig procent van de Canadezen geeft aan dat hun voorouders afkomstig zijn uit meer dan één etnische

Look, there comes a steamer! De aankomst van Sinterklaas in de haven van Victoria op Vancouver Island op zaterdag 7 december 1985 onder grote belangstelling van Nederlandse immigranten in Canada – en hun kleinkinderen. Op hetzelfde moment hield Santa Claus, de kerstman, zijn intocht elders in de stad. Foto Els Jacobs.

groep, dus niet alléén Italiaans of Chinees, maar een combinatie van diverse groepen. Statistics Canada telde recentelijk tweehonderd verschillende groepen, waarvan de Engelse (6,6 miljoen), Franse (4,9 miljoen), Schotse (4,7 miljoen), Ierse (4,4 miljoen) en Duitse (3,2 miljoen) de grootste zijn. De Nederlands-Canadese gemeenschap komt met 1 miljoen leden op de tiende plaats.⁷ In Canada bestaat grote belangstelling voor de culturele achtergrond van deze etnische groepen.

Toen Moyer in Victoria ging werken, ontdekte hij dat leden van de Nederlands-Canadese gemeenschap op Vancouver Island enthousiast Sinterklaas en Leidens Ontzet vierden. Een geboren Leidenaar had zijn *basement* ingericht als ‘Leidse kroeg’. Sinterklaas arriveerde in de haven van Victoria per sleepboot met de Canadese vlag in top en een groot bord ‘Spain’ op de boeg. Canadese kinderen van Nederlandse komaf, op klompen en gekleed in Volendammer kostuum, verwelkomden de goedheiligman met de toen populaire vogeltjesdans.

Een van de vele Leidenaren die onderzoeker Moyer openhartig informeerden over hun manier van 3 Oktober vieren voor zijn huis aan de Oude Singel in 1984.

Deze tradities hadden voor de immigranten een bijzondere betekenis. Zij markeerden hun Nederlandse identiteit in Canada.⁸ Moyer wilde de betekenis van deze symbolen in Canada en Nederland vergelijken. Heeft Zwarte Piet in Canada dezelfde rol als in Nederland? Welke betekenis heeft hutspot voor een Nederlandse immigrant in Canada? Moyer was speciaal geïnteresseerd in de sociale dimensie van de symbolen. Hij wilde onderzoeken welke invloed veranderingen in de samenleving, de sociale context, hadden op deze tradities. Daarmee startte hij een veelomvattend onderzoek. Hij begon met de onderdelen die goed af te bakenen waren: Sinterklaas in Victoria en 3 Oktober in Leiden. Het zou veel moeilijker zijn om het Sinterklaasfeest in Nederland te bestuderen. Het is immers onmogelijk om alle vieringen te onderzoeken; hoe maak je een representatieve selectie? En, de 3 Oktoberviering in Canada – had die voldoende volume?

In zijn onderzoek liet Moyer zich inspireren door de Britse historicus Hobsbawm die in 1983 zijn studie *The invention of tradition* publiceerde⁹ – dus op het moment dat Moyer bezig was zijn onderzoeksvoorstel te formuleren. Hobsbawm betoogde dat vrijwel alle hedendaagse tradities in Europa, waarvan wij denken dat zij al eeuwenlang bestaan, pas in de 19de eeuw zijn uitgevonden. Van de Schotse kilt wordt gedacht dat die teruggaat op een heel oude Keltische cultuur, maar dit kledingstuk wordt pas sinds de 16de eeuw gedragen en is in de 19de eeuw symbool van de Schotse cultuur geworden. Het beeld dat in de 19de eeuw van het vroege verleden bestond, bepaalde de vorm van de nieuwe tradities. Die stelling van Hobsbawm maakte Moyer nieuwsgierig naar de wortels van de hedendaagse 3 Oktoberfeesten. Hij moest dus ook historisch onderzoek doen. Hij zou zijn inzichten heel zeker willen delen met Judith Pollmann, de Leidse hoogleraar vroegmoderne Nederlandse geschiedenis, die recentelijk de collectieve herinnering aan Leidens Beleg en Ontzet bestudeerde. Door Moyers vroegtijdig overlijden hebben zij elkaar niet ontmoet.

Zes jaar geleden heeft Pollmann in haar 3 Oktoberlezing overtuigend laten zien dat de collectieve herinnering aan de gebeurtenissen in 1574 reeds kort na het Ontzet zorgvuldig is geconstrueerd.¹⁰ Hoewel de meeste Leidenaars vermoedelijk aan de pest waren overleden – zoals historica Thera Wijzenbeek in 2006 in haar 3 Oktoberlezing beargumenteerde¹¹ – werd honger het centrale thema. De pest was een gesel Gods, een straf van God voor zondaren onder zijn volk. Daarmee zullen weinigen zich willen identificeren. Honger daarentegen maakte de Leidenaren, bestuurders en bevolking tegelijk, tot helden. Honger als thema hielp ook de verdeeldheid in de stad vergeten. Immers, iedereen, katholiek en protestant, hoog en laag, had honger geleden. Toen begin 19de eeuw de hedendaagse vorm van de viering werd gevestigd, kreeg het

Figuranten voor de Optocht tijdens de voorbereidingen in de Stadsgehoorzaal op 3 oktober 1992. De figuranten moeten zich 's ochtends bijtijds melden; het opmaken van de vele deelnemers aan de Optocht is veel werk.

voedsel dat de honger gelenigd had een prominente plaats. Tijdens de eerste moderne viering in 1823 deelden studenten haring en wittebrood uit aan arme Leidenaren. In latere perioden ontvingen de armen van de stad ook hutspot. Hutspot, Haring en Wittebrood zijn de symbolen van het heldhaftig verzet van alle Leidenaren. Maar waarom paling?

Observeren in Leiden

Voor zijn 3 Oktoberproject is Moyer in de periode 1984-2000 zo'n tien keer naar Leiden gekomen. Een aantal jaren ontbrak hem de tijd om de oversteek te maken, omdat hij aan zijn universiteit was benoemd tot Chair (voorzitter) van het Department of

Aan de voet van het standbeeld van burgemeester Van der Werf maakt Moyers assistent Jacobs aantekeningen na afloop van de Taptoe op 2 oktober 1988. Behalve Van der Werf (burgemeester van Leiden tijdens het beleg en kennelijk ook de opa van een graffitikunstenaar) kijken twee feestvierende Leidenaren toe.

Anthropology. Bestuurlijke taken vergden toen zijn volle aandacht en vertraagden het onderzoek. In Leiden verbleef Moyer altijd in Hotel Mayflower aan de Beestenmarkt dat mooi centraal gelegen is. Alle locaties die tijdens de viering belangrijk zijn liggen op loopafstand. De Kermis staat pal voor de deur. Daarom is het hotel rond 3 Oktober een aantal dagen gesloten – aangegeven met een briefje ‘VOL’ op de deur. Maar voor Moyer maakte familie De Groot graag een uitzondering. Hij was hun enige gast die zijn eigen plan trok. Lawaaiige kermisattracties stoorden hem niet. Slechthorendheid kan ook voordelen hebben.

Tijdens de doorgaans acht dagen, die Moyer eind september en begin oktober in Leiden was, observeerde hij aandachtig wat er gebeurde. Hij interviewde bestuursleden van de 3 October Vereniging en andere informanten, figuranten in de Optocht, feestvierende Leenaars op straat of een groenteman die Hutspotingrediënten ver-

kocht. Daarnaast deed hij onderzoek in het Leidse archief. Ik ondersteunde hem door praktische zaken als onderdak, vervoer en afspraken te regelen. Op het inhoudelijke vlak hielp ik informanten en bronnenmateriaal te selecteren. Ik vergezelde Moyer tijdens zijn onderzoek in Leiden, leverde een extra paar ogen en oren om te registreren wat er gebeurde en gezegd werd en noteerde alles wat opmerkelijk was of leek te zijn. Aan het einde van elke dag evalueerden wij samen de resultaten van het onderzoek.

Moyer legde zijn observaties vast door foto's te maken. Ieder jaar schoot hij honderden beelden. Zo kon hij thuis in Canada zijn waarnemingen verder analyseren. Na Moyers vroegtijdig overlijden heeft zijn familie de verzameling van bijna 2100 foto's en negatieven geschonken aan het Leidse Gemeentearchief, tegenwoordig Erfgoed Leiden en Omstreken, als uiting van de sterke band die niet alleen Moyer zelf, maar ook zijn echtgenote en kinderen met Leiden voelen. Deze bijzondere David S. Moyer Collectie documenteert de 3 Oktoberfeesten als antropologisch verschijnsel. Het is de belangrijkste bron voor mijn journalistieke reconstructie van Moyers onderzoek. Alle aantekeningen en ander materiaal die Moyer verzameld had over de viering van Leidens Ontzet zijn vernietigd, omdat in Victoria noch Leiden een gekwalificeerde kandidaat te vinden was om het onderzoek te voltooien. Moyer heeft zijn onderzoek geconcentreerd op zes elementen die hij als de kern van de 3 Oktoberfeesten beschouwde: 1. Herdenkingsdienst; 2. Taptoe; 3. Optocht; 4. Hutspot(maaltijd); 5. Uitreiking van Haring en Wittebrood; en 6. Kermis.

De Herdenkingsdienst is het oudste onderdeel van de 3 Oktoberviering. Sinds 1574 heeft vrijwel elk jaar een dankdienst plaatsgevonden, ook altijd in de Pieterskerk. Opmerkelijk is, zoals Moyer signaleerde, dat de 3 October Vereniging de Herdenkingsdienst organiseert en niet de Gereformeerde Kerk, tegenwoordig Protestantse Kerk in Nederland, die van origine 'eigenaar' van de dankdienst was. De Herdenkingsdienst is ook geen echte kerkdienst. Het is een curieuze mix van een kerkelijk ritueel, een preek over een sociaal thema en een mooi concert. De denominatie, de religieuze 'kleur', van de voorganger in de dienst wisselt jaarlijks. De muziek heeft zowel liturgische als seculiere componenten.

Tot begin 19de eeuw was de dankdienst ook het belangrijkste element van de herdenking, naast een vrijmarkt en soms een parade. Leidenaren hadden een dag vrij om feest te vieren. In 1823 viel 3 oktober op een vrijdag, de dag van de grootste veemarkt in de stad. Om de economische schade voor de stad te beperken, die het gevolg zou zijn van het afgelasten van de veemarkt op de Leidse feestdag, werd de dankdienst verschoven naar zondag 5 oktober. Leidse studenten protesteerden tegen wat zij beschouwden als het afschaffen van de viering van Leidens Ontzet. Zij organiseerden

Leden van studentenroeivereniging Njord passeren luid zingend het Stadhuis in de Breestraat tijdens de Taptoe op 2 oktober 1996. Zij hebben een ereplaats in de stoet uit waardering voor de Leidse studenten die in 1823 de basis legden voor de huidige 3 Oktoberfeestviteiten.

op 3 oktober een groots feest met onder meer een uitdeling van haring en wittebrood en een maskerade, een optocht door de stad. De leden van de Studenten Sociëteit Minerva legden daarmee het fundament van de hedendaagse 3 Oktoberfeesten.

Het is ook om die reden dat de Leidse Studenten Vereniging Minerva een ereplaats heeft in de Taptoe, die sinds 1928 onderdeel is van de viering. Moyer registreerde de bijzondere positie onmiddellijk en begon vragen te stellen naar het waarom. Mij was het niet

eerder opgevallen – evenals vermoedelijk vele andere Leidenaren. Het collegium (dagelijks bestuur) van Minerva loopt aan het hoofd van de stoet direct achter de voorzitter en bestuursleden van de 3 October Vereniging en de burgemeester en wethouders van Leiden. De praeses (voorzitter) heeft qualitate qua zitting in het bestuur van de Vereniging. Het collegium wordt vergezeld door vermoedelijk de bekendste subvereniging van Minerva, de Koninklijke Studenten Roei Vereniging Njord. De Taptoe is het plechtigste moment van de 3 Oktoberfeesten met een kranslegging bij de monumenten van de helden van het Beleg, burgemeester Pieter Adriaansz. van der Werf en stadssecretaris Jan van Hout. Gekleed in jacquet met (hoge) hoed en met paraplu vertegenwoordigt het bestuur van de 3 October Vereniging, en niet het gemeentebestuur, de Leidse bevolking. Het is ook deze particuliere vereniging die sinds 1886

Leiden Ontzet, Holland Gered. Monument in het Plantsoen voor de helden van het beleg en ontzet van Leiden, direct na de kranslegging tijdens de Taptoe op 2 oktober 1996. Te zien zijn (boven) Willem van Oranje en (v.l.n.r.) Louis Boisot, Jan van der Does en Jan van Hout.

Onder: Het bestuur van de 3 October Vereniging, gekleed in jacquet met hoge hoed, gewapend met paraplu's en voorzien van het vaandel van de Vereniging, neemt tijdens de Taptoe op 2 oktober 1997 het defilé af van de lange stoet van verenigingen uit Leiden. Voor een geboren Leidenaar is meelopen in de Taptoe deel van je opvoeding.

Rechts: Voorzitter Van Sterkenburg van de 3 October Vereniging en burgemeester Goekoop krijgen voor het gebouw van Sociëteit Minerva in de Breestraat champagne aangeboden tijdens de Optocht op 3 oktober 1995. Dit is een lange traditie, die elk jaar weer een gat in de Optocht veroorzaakt.

de viering van Leidens Ontzet organiseert en niet, zoals vaak wordt gedacht en ook elders gebeurt, de stedelijke overheid.

De Optocht op 3 oktober zelf is veel minder plechtig. Deze vindt zijn oorsprong in de vrolijke studentenmaskerades van de 19de eeuw en heeft eerder het karakter van een carnavalesoptocht. Moyer hield van de Optocht. Hij genoot altijd van wat hij zag – en van wat hij hoorde. Speciaal het optreden van K&G, waarvan hij door zijn slecht-horendheid niet de muziek maar wel het marsritme oppikte, bracht hem in vervoe-ring. Een bijzondere herinnering had hij aan die ene keer, nog in de jaren 1970, toen hij met zijn gezin na afloop van de Optocht naar huis terugkeerde. Met veel moeite vonden de Moyers een bus die echter om onduidelijke redenen achter de Optocht moest aansluiten. De chauffeur wist in authentiek Leids de passagiers te bewegen koninklijk te wuiven naar de toeschouwers langs de route – die op zo'n feestelijke dag als 3 Oktober ook uitbundig terugzwaaiden.

Monument voor station Lammenschans ter herinnering aan het ontdekken van een ketel met hutspot in het verlaten Spaanse legerkamp op 3 oktober 1574. Het beeld stelt Cornelis Joppensz. voor die lange tijd gold als de jonge, maar onbevreesde vinder van de hutspot. Inmiddels hebben historici aangetoond dat een andere kloeke Leidenaar, Gijsbert Cornelisz. Schaeck, de ketel ontdekt moet hebben. Beeld door Oswald Wenckebach, 1961.

Hutspot

Rond 3 oktober hangt boven Leiden een doordringende geur van peen en uien. Hutspotingrediënten zijn in alle supermarkten en groentewinkels te koop. ‘Alle’ inwoners van Leiden, en ook de familie Moyer in Canada, eten in de dagen rond 3 Oktober hutspot, zij het niet allemaal op hetzelfde moment. Zij kiezen een tijdstip dat hen het beste past tussen alle andere 3 Okto-

beractiviteiten door. Gelukkig laat hutspot zich prima een aantal dagen van tevoren bereiden. Velen zullen zelfs beweren dat opgewarmde hutspot beter smaakt. Iedere Leidenaar is vertrouwd met het verhaal van de hutspot. Het is om zo te zeggen het laatste avondmaal van de Spaanse soldaten die de stad belegerden. Na hun overhaaste vertrek heeft een Leidenaar, volgens overlevering Gijsbert Cornelisz. Schaeck, in het verlaten Spaanse kampement bij Lammenschans in de vroege ochtend van 3 oktober 1574 ‘hutspot’ gevonden, in een typisch 16de-eeuwse bronzen kookpot.

Het is algemeen bekend dat de samenstelling van deze Spaanse hutspot anders was dan tegenwoordig gebruikelijk is. Volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* was ‘hutspot’ in de 16de eeuw een gerecht met vlees als hoofdbestanddeel. Werd het vlees vervangen door wortelen dan sprak men van ‘blinde hutspot’. De aardappel is pas 150 jaar later in de Nederlandse keuken gangbaar geworden. Voor de Leidenaar is dit niet van belang. De traditionele Leidse hutspot zoals die uit de 19de eeuw is overgeleverd bestaat uit aardappelen, winterpenen en uien met klapstuk. Bij tijd en wijle doet iemand de suggestie het recept te veranderen om op 3 Oktober hutspot te eten van

historisch correcte samenstelling, maar tot op heden hebben zulke ideeën in Leiden nooit algemeen ingang gevonden. Vanwege het grote verschil in samenstelling tussen de Spaanse en Leidse hutspot kwam bij Moyer de gedachte op dat in de 19de eeuw misschien zomaar een ‘willekeurig’ traditioneel gerecht uit de Nederlandse keuken, toevallig een stampot van peen en uien, tot symbool van 3 Oktober is gemaakt. Als die gedachte juist is, zou de relatie tussen de hedendaagse hutspot en het verhaal van de bevrijding in 1574, nog minder historisch zijn dan wij al denken.

Moyer heeft de precieze samenstelling van de hutspot en mogelijke veranderingen in die samenstelling onderzocht. In Victoria zaaide hij wortelen in zijn eigen moestuin. In de pauze van zijn ‘Voedsel als symbool’ college over 3 Oktober, dat ook jaarlijks omstreeks die datum plaatsvond, serveerde hij hutspot aan zijn studenten. Maar deze Canadese hutspot smaakte en oogde niet hetzelfde als Moyer en zijn echtgenote zich herinnerden uit Leiden. Het onderzoek in Leiden bevestigde dat de twee stampotten niet gelijk waren. De oorzaak lag in de soort penen. Mooi oranje – de kenners spreken van rood – (winter)penen met een milde smaak waren in Canada niet te vinden. Hulp kreeg Moyer van een van zijn Leidse informanten, Rudi van Maanen, indertijd als archivaris verbonden aan het Leids Gemeentearchief en zelf enthousiast tuinder. Van Maanen stuurde Moyer een zakje zaad van Flakkeese winterpenen, genoemd naar het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee. Met de Flakkeese winterwortelen bleek Moyer in staat in Victoria echte Leidse hutspot te bereiden, mooi van kleur en mild van smaak. Tot zijn genoegen ontdekte Moyer dat zaad van Flakkeese penen gewoon te koop was in taxfree winkels op Schiphol.

Voor de samenstelling in Leiden omstreeks 1990 gebruikte hij populaire kookboeken, zoals het *Margriet kookboek*, *Het nieuwe Haagse kookboek* of het *Kookboek van de Amsterdamse huishoudschool* ook wel kortweg *Wannée kookboek* genoemd. Hij bezocht een ‘huishoudschool’, tegenwoordig voorbereidend beroepsonderwijs genoemd, en verschillende groentewinkels in Leiden. Bovendien interviewde hij Robert Nagtegaal, destijds chef van Keurslager Groeneveld in Wassenaar die de hutspot maakte voor de publieke Hutspotmaaltijd.

De 3 October Vereniging introduceerde dit onderdeel van de viering in 1993. Plaats van handeling was aanvankelijk de Garenmarkt, daarna het Stadhuisplein, Pieterskerkplein en tegenwoordig de Hooglandse Kerkgracht. Rond ‘etenstijd’ op 2 oktober reiken medewerkers van Groeneveld gratis een portie warme hutspot uit aan iedere Leidenaar, die de moeite heeft genomen zich voor de maaltijd in te schrijven. Registratie vindt twee weken eerder plaats, tegelijk met de Inschrijving voor de Uitreiking van Haring en Wittebrood. Het tijdstip van de Hutspotmaaltijd is goed gekozen, vlak

De eerste grote Hutspotmaaltijd op 2 oktober 1993 op de Garenmarkt met enkele honderden deelnemers.

Het uitdelen van zo'n 2000 porties hutspot (met een lekkere jus) door medewerkers van Keur-slagerij Groeneveld uit Wassenaar tijdens de Hutspotmaaltijd op 2 oktober 1996 op het Stadhuis-plein.

Chef Robert Nagtegaal van Keurslagerij Groeneveld in Wassenaar met de reuzen-stamper, waarmee hij meer dan 1200 kilo aardappelen, penen en uien tot hutspot stampte voor de grote Hutspotmaaltijd.

voor het begin van de Taptoe. Daardoor is het een handige stop voor wie zich vroeg moet melden om in de Taptoe mee te lopen, voor ouders die hun kinderen wegbrengen naar het clubhuis of de Kaasmarkt (waar de Taptoe vertrekt) en in de stad blijven hangen om hun kroost aan het 'lint van licht' te zien deelnemen. Het is een kenmerk van een levende traditie dat de Hutspotmaaltijd als nieuw onderdeel snel een vaste plaats heeft verworven tussen alle andere activiteiten van de viering.

Chef Nagtegaal gebruikte in 1995 in totaal 1200 kilogram

aardappelen, winterwortelen en uien om 1700 porties hutspot te bereiden. Hij werkte in de moderne keuken van de Keurslagerij waar hij de beschikking had over alle professionele apparatuur. Toch stampte hij samen met een collega de 1200 kilogram met de hand! Zij gebruikten een gewone, maar wel heel lange stamper van meer dan één meter lengte. Als reden gaf Nagtegaal dat de hutspot anders niet de juiste grofheid heeft. Machinaal stampen levert een te fijne substantie die niet bij hutspot past.

In groentewinkel Het Fruitpaleis aan de Haarlemmerstraat leerde Moyer veel over de gewenste verhouding tussen de hoeveelheden aardappelen, penen en uien. Begin jaren 1990 verkocht Het Fruitpaleis in de week voor 3 oktober ruim 3000 kilogram hutspotingrediënten aan individuele klanten en een groot aantal Leidse restaurants. Ter vergelijking, in de rest van het jaar ging wekelijks zo'n 50 kilogram peen en uien

Penen en uien, los in kisten en schoongemaakt in plastic zakken, liggen breed uitgestald voor Het Fruitpaleis aan de Haarlemmerstraat in de dagen voor 3 oktober in 1995. Ook aan druiven is geen gebrek.

over de toonbank. De bestellingen van de chefs varieerden sterk. Soms vroegen zij om een gelijke verhouding aardappelen-penen en een halve hoeveelheid uien, soms een gelijke verhouding wortelen-uien en een dubbele hoeveelheid aardappelen en soms om weer een heel andere samenstelling. Het merendeel van de klanten kocht ingrediënten die reeds waren schoongemaakt. De winterwortelen die Het Fruitpaleis leverde waren Noord-Hollandse penen afkomstig uit de omgeving van Hoorn. Ook deze wortelen zijn mooi rood en mild van smaak, vooral dankzij de bijzondere samenstelling van de grond.

Voor de historische samenstelling van de hutspot raadpleegde Moyer literatuur en zocht hij gegevens in het Leidse archief. Uit kunsthistorische studies leerde hij dat de rode winterwortel uit de omgeving van Hoorn omstreeks 1650 voor het eerst op schilderijen wordt afgebeeld, door bijvoorbeeld Gerrit Dou en Gabriël Metsu. Dat zou kunnen betekenen dat in de originele Spaanse hutspot niet alleen de aardappelen ontbraken, maar wellicht ook een andere soort wortelen werd gebruikt dan kenners vandaag de dag aanbevelen. In het archief vond Moyer gegevens over de hutspottingrediënten die de Nederlands Hervormde Kerk in 1874 aan de arme bevolking van Leiden uitdeelde, ter gelegenheid van de 300ste viering van Leidens Ontzet. Hij kon de samenstelling van één portie hutspot precies vaststellen. Arme Leidenaars kregen per persoon 800 gram aardappelen, 300 gram penen, 200 gram uien en 250 gram rundvlees, dus in totaal een maaltijd van 1550 gram. Ruim honderd jaar later bereidden Leidse restaurants voor hun gasten en chef Nagtegaal voor de deelnemers aan de Hutspotmaaltijd porties van ongeveer 900 gram per persoon.

De omvang van een portie hutspot halveerde vrijwel tussen 1874 en 1995. Dit komt overeen met de algemene ontwikkeling van de Nederlandse eetgewoonten in diezelfde periode. Vooral de hoeveelheden aardappelen en vlees werden minder. Klapstuk is verdwenen. Slagers die Moyer raadpleegde vertelden hem dat alleen ouderen nog om klapstuk vragen – en alleen rond 3 oktober. Op andere momenten van het jaar wordt geen klapstuk meer gegeten. Het is eenvoudig, enigszins taai vlees. De Leidenaar eet tegenwoordig het betere ribstuk. Dat oogt minder vet en is veel sneller klaar. Ribstuk levert bovendien een lekkere jus die bij klapstuk ontbreekt. Klapstuk moet enige uren in water sudderen. Volgens de traditionele methode worden daarna de aardappelen, penen en uien in het vleesnat gekookt. Voor de bereiding is dus maar één pan nodig, zoals ook de arme bevolking tot ver in de 19de eeuw haar volkspot in één ketel boven open vuur kookte.

In de ontwikkeling van gekookt klapstuk naar gebraden ribstuk zag Moyer een relatie met ideeën van de beroemde Franse antropoloog Lévi-Strauss. Deze stelde

Slagerij Bolle op de hoek Hogewoerd-Sint Jorissteeg prijst in de week voor 3 oktober in 1993 klapstuk aan met een knipoog naar de reclameslogan van een bekende Nederlandse beschuitbakker.

Een commissaris van de 3 Oktober Vereniging maant deelnemers aan de Uitreiking van Haring en Wittebrood op 3 oktober 1995 door te lopen en hun haring te gaan halen bij de 'viswijken' verderop in de Waag.

dat voedsel in te delen is in drie categorieën die elk de punt van een 'culinaire driehoek' vormen. Alle voedsel is van origine rauw. Het kan op twee manieren van gedaante veranderen: door een natuurlijk proces van verrotting of door een vorm van bereiding als onderdeel van een cultureel proces (door mensen).¹² In de gekozen bereidingswijzen bestaat hiërarchie. Volgens Lévi-Strauss heeft koken in een ketel als techniek een lagere sociale status dan braden boven open vuur. Het zou kunnen verklaren waarom mannen doorgaans de baas zijn van de barbecue. In relatie met het vervangen van

gekookt klapstuk door gebraden ribstuk zou het betekenen dat hutspot als gerecht een hogere sociale status heeft gekregen. Ook is de kwaliteit van het vlees beter. De ingrediënten zijn overal schoongemaakt te krijgen. De Leidenaar kan zich dit alles financieel permitteren. Door deze veranderingen is hutspot niet meer het eenvoudige volksvoedsel dat uitgedeeld werd aan de armen. Het is een breed geaccepteerde stampot die iedereen eet, ongeacht zijn positie in de samenleving. Kortom, hutspot is gedemocratiseerd, zoals ook kan blijken uit de populariteit van de Hutspotmaaltijd op 2 oktober die binnen enkele jaren een vaste plaats heeft gekregen in de 3 Oktoberviering.

Duidelijk is dat de echte Leidse hutspot bestaat uit aardappelen, uien en mooie rode penen met een milde smaak. Deze samenstelling heeft weinig overeenkomst met de hutspot die in het Spaanse kampement bij Lammenschans werd gevonden. Dat doet echter geen enkele afbreuk aan de kracht van Hutspot als symbool van het

Ontzet van Leiden in 1574. Ook de grote verschillen in de verhouding tussen de drie ingrediënten zijn niet van belang. Dat is de artistieke vrijheid van de kok. Gelukkig is slechte hutspot maken echt heel moeilijk – tenminste, zolang de penen, uien en aardappelen maar met de hand worden gestampt!¹³

Haring en Wittebrood

Misschien meer nog dan Hutspot zijn Haring en Wittebrood symbolen van Leidens Ontzet. Iedere Leidenaar weet dat de geuzen, de troepen van Willem van Oranje die de stad bevrijdden, haring en wittebrood meebrachten om de eerste honger te stillen. Hoewel de bronnen spreken van vis en brood, is het duidelijk dat de hongerige Leidenaren haring uitgedeeld kregen. De Staten van Holland gaven eind september 1574 opdracht om 40 last oftewel bijna 450.000 gezouten haringen te kopen.¹⁴ Het brood dat de geuzen meebrachten is waarschijnlijk roggebrood geweest. Wit tarwebrood was een luxe die slechts weinigen zich konden permitteren. Wit brood heette nog in 18de eeuw ‘professorenbrood’.¹⁵ Niettemin verstrekten de Leidse studenten reeds wit brood bij de eerste uitdeling in 1823. Haring en Wittebrood ontleen hun symbolische kracht mede aan de bijbelse betekenis die zij hebben. Al direct in de jaren na het Ontzet verbonden veel Leidenaren de wonderbare uitdeling van haring en wittebrood met Christus’ vermenigvuldiging van broden en vissen aan het Meer van Galilea. Kaas, die de geuzen ook meebrachten, heeft deze bijbelse associatie niet en is vermoedelijk om die reden geen symbool van 3 Oktober geworden.¹⁶

Moyer observeerde de gang van zaken bij de hedendaagse Uitreiking van Haring en Wittebrood vanaf het binnenterrein in de Waag, dat vrij blijft achter de tafels waarop het brood en de haring gestapeld zijn. Vanaf die positie kon hij het beste waarnemen hoe de Uitreiking in zijn werk ging. Hij heeft duizenden Leidenaren zien langs trekken. De voorzitter van de Commissie Haring & Wittebrood van de 3 Oktober Vereniging voert als een generaal de leiding over dit deel van het feestprogramma. In de Waag heerst duidelijk een georganiseerde chaos. De voorzitter gebruikt een megafoon om alles in goede banen te leiden. Nooit gaat er iets verkeerd, anders dan dat de Haring-en-Wittebrood-halers wat sneller moeten doorlopen of zij hun porties niet alleen aan het begin, maar ook aan het einde van de lange tafels moeten ophalen. Op de foto’s van Moyer is goed te zien dat iedereen zijn taak kende. Gebroeders Hoek uit Katwijk leverden de vis. Broodheren in jacquet reikten het wittebrood uit, indertijd een gewoon half plaatbrood per persoon. Het speciale 3 Oktober Geusje is geïntrodu-

Uitreiking van Haring en Wittebrood op 3 oktober 1988. Zoals elk jaar vervullen vrouwelijke partners van bestuursleden van de 3 October Vereeniging met groot enthousiasme de morsige taak de haring uit de delen.

ceerd in 2004. 'Viswijven' in plastic schorten klaarden het zware werk. Zij verdeelden de haring en roken de rest van de dag naar vis. Het was een hechte ploeg die elk jaar weer in vaste duo's samenwerkte. Het plezier in het werk straalde van de viswijven af.

In de periode van Moyers onderzoek gaf de 3 October Vereniging haringbonnen uit voor ongeveer 17.000 deelnemers aan de Uitreiking. Niet iedereen komt zijn haringen persoonlijk halen. Toch schuifelen in de vroege ochtend van 3 oktober duizenden Leidenaren door de Waag langs de stapels brood en tonnen haring. Maar voor het zover is hebben zij eerst geruime tijd buiten staan wachten. De rij op de Aalmarkt reikt soms wel tot voorbij de Kippenbrug, zo'n 150 meter verderop. Wachten is onderdeel van het ritueel. De Uitreiking zou niet zonder kunnen. De stemming in de rij is altijd opperbest. Voor Moyer was het een uitgelezen gelegenheid om Leidenaren te bevragen over hun manier van 3 Oktober vieren, en speciaal de reden van hun deelname aan de Uitreiking van Haring en Wittebrood. Immers, 17.000 deelnemers is een indrukwekkend getal, maar op een bevolking van meer dan 100.000 toch een duidelijke minderheid.

Veel mensen antwoordden dat zij de Uitreiking gewoon heel gezellig vonden. Deelnemen aan de Uitreiking bleek vaak (voor 65% van de ondervraagden) een familietraditie die van generatie op generatie werd doorgegeven, juist omdat het zo gezellig is. De kracht van traditie sprak ook uit de gewoonte, die in 1988 nog binnen opmerkelijk veel families bestond, om de haring voor consumptie eerst 24 uur in water of melk te laten weken om te ontzouten. Nederlandse wetgeving bepaalt sinds 1968 dat zeevis, die rauw gegeten zal worden, niet langer mag worden ingezouten om te conserveren maar moet worden ingevroren. Dit is om de haringworm te bestrijden, een parasiet die dodelijk kan zijn maar invriezen niet overleeft. Vanwege de inmiddels dus vermeende noodzaak tot ontzouten, aten deze families de haring pas op 4 oktober. Het wittebrood verdween doorgaans in de broodtrommel bij de andere voorraad en werd dus ook niet op 3 oktober gegeten. De Uitreiking hoort bij 3 Oktober. Het éten van haring en wittebrood veel minder.

Het was opmerkelijk dat veel ondervraagden vertelden dat de haring thuis zou worden schoongemaakt door 'mijn zwager uit Katwijk' of 'mijn schoonmoeder uit Scheveningen'. Een aantal studentes verliet gillend de rij toen zij beseften dat zij de haring zelf zouden moeten schoonmaken. Dat is geen sinecure zoals ook Moyer er-voer. Hoewel hij als geofend zalmvisser veel ervaring had met vis schoonmaken, kreeg hij het haring snijden niet goed in de vingers.¹⁷ Als een echte volhouder vroeg hij na terugkeer in Victoria per brief aan mij om een 'kakmes' te sturen. Ik had even tijd nodig om te beseffen dat Moyer hier met de Nederlandse taal worstelde en een kaakmes bedoelde. De problemen met het schoonmaken van de haring zijn inmiddels

Moyers assistent Jacobs (midden voor de deur) in gesprek met deelnemers aan de Uitreiking van Haring en Wittebrood in de rij voor de Waag op 3 oktober 1988. Zij legde een kleine honderd Leidenaren een lijst van ruim twintig vragen voor over hun manier van 3 Oktober vieren.

Moyer krijgt les in het schoonmaken van haring tijdens de Uitreiking van Haring en Wittebrood op 3 oktober 1984.

opgelost. Buiten de Waag staat een leger schoonmoeders en zwagers, professionele vissnijders uit Katwijk, gereed om voor de Leidenaar de haring schoon te maken.

Hoogtepunt van de Uitreiking is het moment dat de voorzitter van de 3 October Vereniging in de Waag arriveert samen met de burgemeester en een gezelschap van speciale gasten van de Gemeente Leiden. Muziekcorps De Burcht begeleidt hun komst en manoeuvreert op de vierkante centimeter op het binnenterrein achter de tafels. Onder de gemeentelijke gasten is altijd wel iemand die om welke reden dan ook een bijzondere

status heeft, bijvoorbeeld de nieuwe commandant van de brandweer of een nieuwe politiecommissaris. Deze gast valt de eer te beurt om samen met de voorzitter en burgemeester de 'eerste' haring te eten. De haring die wordt aangeboden is echter nog niet schoongemaakt, de kop zit er nog aan. Voorzitter en burgemeester veinzen dat de Leidse traditie gebiedt dat de haring met kop en al gegeten wordt. Zij maken aanstalten toe te happen, aangemoedigd door de voorzitter van de Commissie Haring & Wittebrood. De grap loopt altijd goed af – al heeft menig hoge gast wel even benauwd gekeken. Ook Moyer heeft eens de 'eerste' haring mogen eten. Hoewel hij wist wat er ging gebeuren, oogt hij op de foto's niet erg op zijn gemak.

In de mêlée van de Uitreiking steken de bestuursleden van de 3 October Vereniging door hun kleding, jacquet met hoge hoed en paraplu, duidelijk af bij de deelnemende Leidenaars. De gekozen outfit is hoogst elitair. In de naoorlogse Nederlandse samenleving is het opmerkelijk dat Leidenaars zo'n nadrukkelijk geëtaleerd standsverschil accepteren. Moyer meende dat op twee manieren te kunnen verklaren, al zou hij ook

Katwijkse haringsnijders aan het werk buiten de Waag op 3 oktober 1994. Sinds begin jaren 1990 hoeven deelnemers aan de Uitreiking van Haring en Wittebrood de haring niet langer zelf schoon te maken.

Het eten van de 'eerste' haring op 3 oktober 1995 door (v.l.n.r.) voorzitter van de 3 Oktober Vereniging Van Sterkenburg, visleverancier Hoek en onderzoeker Moyer, via de megafoon aangemoedigd door de voorzitter van de Commissie Haring & Wittebrood. De kop zit nog aan de haring als de heren lijken toe te toehappen; maar ze doen het niet.

naar dit verschijnsel graag meer onderzoek hebben willen doen. Door hun kleding zijn de bestuurs- en commissieleden goed herkenbaar als organisatoren van de festiviteiten. Leidenaren maken geen bezwaar zolang de elitaire outfit deze functie heeft – dus ongeveer tot halverwege de middag als het huzarenstuk van de Optocht volbracht is. Daarna lokken jacquet en hoge hoed bijtende opmerkingen uit – vooral als de drank in de man is en de wijsheid in de kan. Leidenaren maken ook geen bezwaar als de bestuursleden tonen dat hun elitaire outfit een verkleedpak is dat hoort bij de rol die zij op 3 Oktober vervullen. Vooral bij de Uitreiking van Haring en Wittebrood, maar ook bij de Hutspotmaaltijd kunnen de bestuursleden laten zien dat zij een toneelstuk spelen. Zij voeren de act op van de 'eerste' haring. Zij mengen zich tussen het feestvierende publiek. Zij maken samen een dansje. Ook complimenteren zij elkaar:

Bestuursleden van de 3 October Vereeniging – onmiddellijk te herkennen aan hun karakteristieke, elitaire kledij – maken een dansje tussen de tafels tijdens de Hutspotmaaltijd op 2 oktober 1995.

‘je speelt je rol fantastisch’.

Moyer heeft eveneens de historische ontwikkeling van de Uitreiking van Haring en Wittebrood onderzocht. De traditie is begonnen in 1823 met een uitdeling door studenten ‘aan Leydens behoeftige ingezetenen’. Ook in 1874 kregen arme Leidenaren haring en wittebrood uitgedeeld. De Nederlands Hervormde Kerk maakte onderscheid tussen drie categorieën armen die verschillende hoeveelheden voedsel ontvingen. Zomer-, winter- en tijdelijk bedeeden vormden de eerste groep. Bewoners van een vijftal hofjes plus de *pauvres honteux* (Leidenaren die niet om bedeling vroegen maar volgens de kerk wel onderstand nodig hadden) behoorden tot een tweede groep. Daarnaast konden de diakenen nog een aantal voedselbonnen naar eigen inzicht uitreiken. De uitdeling van haring en wittebrood aan de arme bevolking is blijven bestaan tot aan de Tweede Wereldoorlog. Na haar oprichting in 1886 nam de 3 October Vereniging deze taak van de kerken over. Haring en wittebrood werd uitgedeeld aan de vrouwen. De mannen kregen sigaren, bier en koffie.

Na 1945 is ook de uitdeling van haring en wittebrood gedemocratiseerd. Door de uitdeling te beperken tot alleen haring en wittebrood werd de symbolische betekenis, de associatie met honger tijdens de laatste maand van het Beleg in 1574, sterker. De haring is in prijs gestegen en daarmee ook zijn sociale status. Haring is een delicatessen die zijn prijs heeft. De uitdeling werd Uitreiking en is niet langer voorbehouden aan de arme, armere en allerarmste inwoners van de stad. Tegenwoordig kan elke (geboren) Leidenaar die de moeite neemt zich voor de Uitreiking in te schrijven gratis een portie haring en wittebrood krijgen. Iedere deelnemer krijgt een gelijke portie. Alle sociale verschillen van klasse en stand zijn uitgewist.¹⁸ Veel Leidenaren beschouwen de Inschrijving, twee weken voor 3 Oktober, als het startsein van de viering. En, ik ben door mijn samenwerking met Moyer zo’n groot visliefhebber geworden dat ik tegenwoordig op 3 oktober ontbijt met een broodje haring.

Paling?

Na afloop van de Uitreiking, die altijd langer duurde dan het programma in de officiële Feestwijzer van de 3 October Vereniging aangaf, toog Moyer naar de Pieterskerk, waar de Herdenkingsdienst dan al even aan de gang was. Het was een goede plaats om te reflecteren op de gebeurtenissen van de vorige dag en vroege ochtend. Trouwens ook om gewoon even uit de puffen, te genieten van het concert en bij zonnig weer van wat Moyer het ‘Saenredam effect’ noemde – wanneer zonnestralen door de

hoge ramen van de kerk naar binnenvallen, zoals de 17de-eeuwse schilder Pieter Jansz. Saenredam dat in zijn schilderijen zo prachtig wist weer te geven. Na een snelle lunch keek Moyer naar de Optocht. Hij registreerde de mythische gaten, waarvan overigens gezegd wordt dat de 3 Oktober Vereniging deze opzettelijk creëert, omdat de vrolijke stoet anders te snel door de stad zou trekken. Daarna begon Moyer aan doorgaans het laatste onderdeel van zijn jaarlijkse onderzoek, een zwerftocht over de Kermis en Feestelijke Warenmarkt. Hij deed dat niet zonder reden op het drukste moment van de dag, samen met bijna alle Leidenaren. 3 Oktober is immers ook het feest om te kijken en gezien te worden.

Voor zijn studie naar de symbolische betekenis van voedsel wilde Moyer vooral zien wat de Leidenaren aten. Hij gaf zijn ogen goed de kost. In 1988 telde hij alle (180!) eetstalletjes. Hij noteerde zorgvuldig welke categorie voedsel zij verkochten. Opnieuw was de culinaire driehoek van Lévi-Strauss relevant. De gekookte rookworst, die Moyer zich herinnerde uit de jaren 1970 tijdens zijn eerste tijd in Leiden, was vervangen door gebraden vlees, hamburger, shoarma of giros.¹⁹ Ook op de Kermis manifesteerde zich de beweging naar een hogere sociale status van het genuttigde voedsel, die Moyer eerder signaleerde bij de Hutspot, Haring en Wittebrood. Tegelijk constateerde hij dat sinds de jaren 1970 druiven vrijwel waren verdwenen evenals bananen (met slagroom). De betekenis van die ontwikkeling viel lastiger te duiden.

Gelukkig was gerookte paling nog steeds overvloedig te krijgen. Viskramen hadden een vaste plaats. Dat versterkte de traditionele dimensie van paling die reeds lang met 3 Oktober geassocieerd wordt. Wesley Wansink, Leidenaar in hart en nieren, bevestigde dit nog eens in 2013 op zijn website: 'Een vette bek halen door een paling te verschalken hoort net zo goed bij 3 Oktober' – het feest waarbij elke Leenaar zich 'twee dagen in een andere wereld waant'.²⁰ Waarom gerookte paling deze opmerkelijke plaats in de viering heeft, is Moyer niet duidelijk geworden. Paling heeft geen historische relatie met Leidens Ontzet en daarom ook geen symbolische of rituele betekenis. Door overbeving is paling inmiddels wel een dure delicatessie geworden met een uitzonderlijk hoge sociale status. In die zin is ook de gerookte paling gedemocratiseerd. Was paling vroeger vooral een traktatie voor de arme bevolking; tegenwoordig is het een traktatie voor iedereen!

Linkerpagina: Leidenaren komen zich op 17 september 1992 in de Stadsgehoorzaal inschrijven voor de Uitreiking van Haring en Wittebrood. Deelnemers moeten met hun paspoort of anderszins aantonen dat zij in Leiden wonen of geboren zijn, dan wel lid zijn van de 3 Oktober Vereniging.

Herdenkingsdienst in de Pieterskerk op 3 oktober 1984. De aanwezigen staan stil bij het Ontzet van Leiden in 1574 en bij de betekenis van vrijheid in de breedste zin van het woord. Het zonlicht door de hoge ramen roept de sfeer op van de schilderijen van Pieter Jansz. Saenredam, tijdgenoot van Rembrandt.

Een levende traditie

De Canadese antropoloog David S. Moyer heeft zich ruim vijftien jaar lang bezighouden met de 3 Oktoberfeesten in Leiden. In de periode 1984-2000 verzamelde hij een omvangrijke hoeveelheid gegevens. Zijn onderzoek resulteerde in een aantal publicaties die een etnografische beschrijving geven van de viering. Ook signaleerde Moyer diverse veranderingen in de Leidse traditie. Door zijn vroegtijdig overlijden heeft hij zijn wetenschappelijk onderzoeksproject helaas niet kunnen voltooien. Hij is niet toegekomen aan een analyse van zijn gegevens en waarnemingen; nog minder aan een vergelijking tussen de verschillende *case studies* die onderdeel waren van zijn ambitieuze, veelomvattende studie.

In het relatief korte tijdsbestek van zijn onderzoek zag Moyer de Hutspotmaaltijd een vaste plaats krijgen in de jaarlijkse viering. Professionele haringsnijders buiten de Waag maken voortaan de haring schoon. Die ontwikkeling sloot aan bij de trend die hij ook bij de bereiding van hutspot signaleerde, namelijk dat consumenten een voorkeur hebben voor schoongemaakte ingrediënten. En in het voedselaanbod op de Kermis was de internationalisering van de Nederlandse eetgewoonten te herkennen. In zijn publicaties benadrukte Moyer dat de kerk zijn centrale rol in de viering heeft verloren. De verantwoordelijkheid voor de Herdenkingsdienst en de uitdeling van voedsel is in seculiere handen overgegaan. Bij Moyer drong zich een vergelijking op met de sterke commercialisering van de viering van kerstmis in Canada. Een bijzonder kenmerk van de hedendaagse viering is verder dat niet de stedelijke overheid de rol van de kerk heeft overgenomen, maar dat particulieren het feest organiseren, eerst de studenten en sinds 1886 bestuur en commissarissen van de 3 October Vereeniging.

Moyer signaleerde een duidelijke democratisering van de 3 Oktoberfeesten. Deze ontwikkeling sluit aan bij veranderingen in de Nederlandse samenleving, de sociale context van de 3 Oktoberviering. Door de stijgende welvaart werden sociale verschillen van klasse en stand kleiner. De waardering van hutspot steeg door het gebruik van hoger gewaardeerde ingrediënten en een hogere bereidingstechniek. Utdeling werd Uitreiking – een subtiel verschil voor fijnproevers.

Moyers historische onderzoek bevestigde dat ook de hedendaagse 3 Oktoberviering een traditie is die in de 19de eeuw is uitgevonden. Voedsel is een krachtig symbool van die viering vanwege de legendarische relatie met de historische gebeurtenissen in 1574 – vooral ook omdat honger het centrale thema van de collectieve herinnering werd. Wij Leidenaren kunnen trots zijn op onze voorouders die de Spaanse belegering weerstonden ondanks een nijpend gebrek aan voedsel. Deze mythe onderscheidt

Hamburgers verkopen op de Leidse kermis in 1988. Moyer telde dat jaar 180 verschillende aanbieders van etenswaren. Het aanbod liep uiteen van broodjes beenham, hotdogs, loempia's en oliebollen tot patat, poffertjes en shoarma.

Rechterpagina: Hutspot hoort bij Leiden. Fier draagt een vriend van de Reveill-je op 3 oktober 1991 een halssieraad van ui, peen en aardappel.

de Leidenaar van anderen die deze relatie met het verleden niet hebben. Om die reden zijn Hutspot, Haring en Wittebrood sterke symbolen die de identiteit van de Leidenaar in Nederland markeren, zoals Sinterklaas dat deed voor de Nederlandse immigranten in Canada. Zonder de historische associatie zou het veel moeilijker zijn de traditie van 3 Oktober in de stad levend te houden.

Het is bekend dat een traditie zich steeds zal moeten aanpassen aan

nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen om relevant te blijven en te kunnen voortbestaan. Het onvoltooide onderzoek van Moyer heeft laten zien dat de 3 Oktoberfeesten zich sinds hun ontstaan in de 19de eeuw met veel veerkracht hebben aangepast aan veranderingen in de Leidse samenleving. Zo'n levenskrachtige traditie verdient het te worden opgenomen in de Nationale Inventaris van Immaterieel Erfgoed in Nederland. In dit register staan inmiddels vijftig kleurrijke tradities. Het samenstellen van zo'n nationale inventaris is een verplichting die de Nederlandse regering op zich heeft genomen door een internationaal UNESCO verdrag te ondertekenen, dat bijzondere culturele tradities wereldwijd onder de aandacht wil brengen en levend houden.²¹ De Leidse 3 Oktoberfeesten zouden ook een prachtig voorbeeld zijn voor de internationale *Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity*. Internationale erkenning zal de Leidenaar nog sterker doordringen van het bijzondere karakter van de traditie die de viering van Leidens Ontzet is. En, misschien ontdekken we tijdens het onderzoek ter voorbereiding van de (inter)nationale voordracht ook nog waarom Leidenaren rond 3 oktober zoveel paling eten!

Alle foto's zijn afkomstig uit de David S. Moyer Collectie in het Leidse archief (onderdeel van Erfgoed Leiden en Omstreken) tenzij anders aangegeven. De collectie is digitaal te raadplegen op www.archiefleiden.nl.

<i>pagina</i>	<i>PV nummer Moyer Collectie</i>
5	Foto Henk Bouwman
6	1984_225
8	1992_701
10	1996_712
11	1993_435
13	Foto Els Jacobs
14	1984_532a
16	1992_502
17	1988_229
19	1996_136
20 boven	1996_207
20 onder	1997_332a
21	1993_603a
22	1988_301a
24	1993_128
25	1996_119
26	1997_814
27	1995_108a
29	1993_930
30	1995_502
32	1988_636a
34	1988_520
35	1984_432
36	1994_329
37	1995_EJ26a
38	1995_133a
40 boven	1992_1022
40 onder	1992_1019
42	1984_435
44	1988_402
45	1991_436

Noten

- 1 De auteur is veel dank verschuldigd aan Moyers weduwe Gretchen Moyer McCulloch, zijn zoon Ian Moyer en zijn voormalige Leidse collega's Jarich Oosten en Franklin Tjon Sie Fat, die zonder terughoudendheid documenten en herinneringen hebben willen delen.
- 2 Deze belangstelling resulteerde later onder meer in de publicatie D.S. Moyer, *Paris-Leiden and other oppositions*, Leiden 1976.
- 3 D.S. Moyer, *The logic of the laws. A structural analysis of Malay language legal codes from Bengkulu*, proefschrift Leiden, Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 75, Den Haag 1975.
- 4 Moyer stuurde een werkstuk, dat student Brian Horne in 1980 over de viering van Leidens Ontzet maakte, ter informatie aan de toenmalige voorzitter van de 3 Oktober Vereniging Arthur Rörsch.
- 5 D.S. Moyer, Hutspot, Haring en Wittebrood. An analysis of the food categories associated with Drie October. (ongepubliceerde) Paper presented at the Annual Meeting of the Canadian Association for the Advancement of Netherlandic Studies, Vancouver 29-30 mei 1983.
- 6 'Studie over feesten op 3 oktober', *Leidsch Dagblad* 11 september 1984; commentaren in *Leidsch Dagblad* 21 september, 28 september en 2 oktober 1984; en 'Folklore' door Gijsbert van Es, universiteitsblad *Mare* 4 oktober 1984.
- 7 Statistics Canada, *Canada's ethnocultural mosaic. 2006 Census* (Ottawa 2008) 5-6.
- 8 D.S. Moyer, 'Sinterklaas in Victoria: St. Nicolaas as a symbol of Dutch ethnicity', *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 5-2 (1984) 24-30; Idem, 'The third generation in the cities: using a Dutch symbol to teach children about being Dutch in Canada' in: R. Kroes en H.O. Neuschafer ed., *The Dutch in North America. Their immigration and cultural continuity* (Amsterdam 1991) 349-368.
- 9 E.J. Hobsbawm en T.O. Ranger ed., *The invention of tradition*, Cambridge 1983.
- 10 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw*, 3 Oktoberlezing (Leiden 2008) 7-13.
- 11 Th. Wijsenbeek, *Honger*, 3 Oktoberlezing, Leiden 2006.
- 12 C. Lévi-Strauss, 'Le triangle culinaire', *L'Arc* 26 (1965) 19-29.
- 13 D.S. Moyer, 'Leiden Hutspot: The first food after the siege' in: *The anthropologists' cookbook*, J. Kuper ed. (herziene editie; Londen 1997) 43-48; Idem, 'What's in the hutspot?', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 89 (1997) 100-122.
- 14 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden*, 3 Oktoberlezing (Leiden 2010) 27.
- 15 Wijsenbeek, *Honger*, 11.
- 16 Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten*, 10.
- 17 'Haring wetenschappelijk ontdaan van ingewanden. Cultureel antropoloog vol met indrukken' door Wim Brands, *Leidsch Dagblad* 4 oktober 1984.
- 18 Moyer, 'What's in the hutspot?', 104-106.
- 19 'Waar zijn toch die rookworsten gebleven? Canadees doet onderzoek naar eetgewoonten op 3 oktober' door Janet van Dijk, *Leidsch Dagblad* 1 oktober 1990.
- 20 www.leiden-info.com/evenementen/3oktober (geraadpleegd op 5 mei 2014).
- 21 2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage.

